

Министерство образования и науки, молодежи и спорта Украины

**Одесский национальный университет имени И.И. Мечникова
Кафедра истории древнего мира и средних веков**

**Одесский археологический музей
Национальной Академии Наук Украины**

**Отдел археологии Северо-Западного Причерноморья
Национальной Академии Наук Украины**

ДРЕВНЕЕ ПРИЧЕРНОМОРЬЕ

Выпуск IX

Одесса

ФЛП «Фридман А.С.»

2011

ББК 63.3(237Ук,7)

Д 73

УДК 902/904

Рекомендовано к печати Ученым Советом исторического факультета Одесского национального университета имени И.И. Мечникова. Протокол № 5 от 21 февраля 2011 г.

Древнее Причерноморье. Выпуск IX / Глав. ред. И.В. Немченко. – Одесса: ФЛП «Фридман А.С.», 2011. – 520 с.

Сборник «Древнее Причерноморье» составлен на основании материалов IX Чтений памяти профессора П.О. Карышковского, международной конференции, которая состоялась в ОНУ имени И.И. Мечникова 11-13 марта 2011 г. и была посвящена 90-летию со дня рождения этого выдающегося ученого. Выпуск включает статьи по проблемам нумизматики, эпиграфики, археологии Северного Причерноморья, античной и средневековой истории, византиноведения, истории Европы раннего нового времени, историографии и т.д.

Редакционная коллегия:

Немченко И.В. – к.и.н., зав. кафедрой истории древнего мира и средних веков

ОНУ имени И.И. Мечникова, главный редактор.

Демин О.Б. – д.и.н., зав. кафедрой новой и новейшей истории ОНУ имени И.И. Мечникова.

Дзиговский А.Н. – д.и.н., профессор кафедры археологии и этнологии Украины

ОНУ имени И.И. Мечникова.

Кушнир В.Г. – к.и.н., декан исторического факультета ОНУ имени И.И. Мечникова.

Луговой О.М. – к.и.н., доцент кафедры истории древнего мира и средних веков

ОНУ имени И.И. Мечникова, технический редактор.

Охотников С.Б. – к.и.н., зам. директора Одесского археологического музея НАНУ.

Руссес Н.Д. – д.и.н., проф. Высшей антропологической школы (Кишинэу, Молдова).

Самойлова Т.Л. – к.и.н., зав. Отделом археологии Северо-Западного Причерноморья НАНУ.

Смынтына Е.В. – д.и.н., зав. кафедрой археологии и этнологии Украины

ОНУ имени И.И. Мечникова.

Рецензенты:

Бруяко И.В. – д.и.н., директор Одесского археологического музея НАНУ.

Сорочан С.Б. – д.и.н., зав. кафедрой истории древнего мира и средних веков Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина.

*Издание осуществлено при финансовой помощи **Владимира Владимировича Левчука и Владимира Алексеевича Кравца.***

ISBN 966-96181-5-1

© Кафедра истории древнего мира и средних веков
ОНУ имени И.И. Мечникова, 2011

³ Николаев М.И. Синхронізація епонімного літочислення та просопографія Ольвії IV–I ст. до н.е. // Археологія. – 2010. – № 4.

⁴ Николаев Н.И. Политическая и культовая элита Ольвии IV–I вв. до н.э. – Николаев: Шамрай, 2008. – 264 с.; Nikolayev N.I. The eponym's calendar synchronization and the new facts of the history of Olbia Pontica in the V–I centuries B.C. – 143 p. – British Archaeological Reports. In print. Νικολάεβ Ν.Ι. Ο συγχρονισμός του ελάνουμου ημερολόγιου και τα νέα δεδομένα της ιστορίας Ολβιολόλης. – В печати.

⁵ Николаев М.И. Синхронізація епонімного літочислення

⁶ Крижицький С.Д., Крапівіна В.В., Лейпунська Н.А. Головні етапи історичного розвитку Ольвії // Археологія. – 1994. – №2. – С.38

⁷ Русяева А.С. Крапівіна В.В. До історії Ольвії IV–I ст. до н.е. // Археологія. – 1992. – №4. – С.17–34.

⁸ Карышковский П.О. Ольвийские эпонимы // ВДИ. – 1978. – №2 – С.87

⁹ Николаев Н.И. Политическая и культовая элита...С.87.

¹⁰ Николаев Н.И. Политическая и культовая элита...С.53 и С.175. Посидей Посидеев, Дионисий Дионисиев и т.д.

¹¹ Андреева С.Э. Еще раз к вопросу о датировке декрета в честь Протогена // Боспорский феномен. – 2004. (II) – С.95–103.

¹² Там же.

Одрін О.В. (Київ, Україна)

ЗЕРНОВЕ ГОСПОДАРСТВО АНТИЧНИХ ДЕРЖАВ НАДЧОРНОМОР'Я: ЗАГАЛЬНІ ТЕНДЕНЦІ ТА РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ

Зернове господарство, поза всяким сумнівом, було однією з провідних галузей античного господарства, зокрема у Надчорномор'ї. Нині ця теза, здається, ні в кого з дослідників не викликати переконань.

Втім, ще у середині минулого століття в історіографії домінував український скептичний погляд на значення сільського господарства в економіці північнопонтійських держав взагалі та його зернової складової зокрема. Згідно із загальноприйнятими на той час концепціями, основою економіки всіх цих полісів вважалися торгівля та експортно-орієнтоване ремесло. При цьому, розглядаючи греко-варварську торгівлю, більшість авторів одразу згадували відомості Геродота про скіфів-орачів, які сіють хліб на продаж [Herod., IV,17,2], і твердили, що грецькі поліси, головню Ольвія та, меншою мірою, поліси Нижнього Подністров'я, провадили активну посередницьку торгівлю "скіфським хлібом", який буцімто одержували кочові скіфи від землеробських племен Лісостепу як данину і обмінювали на продукцію грецького ремесла¹.

Лише у кінці 80-х рр. О.М. Щеглов звернув увагу на те, що видовий склад зернових культур античних міст та поселень Лісостепу кардинально

відрізнявся. Греки вирощували головним чином м'яку пшеницю, із зерна якої виготовлявся хліб, тоді як, наприклад, мешканці Більського городища – полбу-двозернянку, зерно якої погано обмолочується і йде, головним чином, на приготування каші. Ці спостереження дали дослідникові змогу рішуче заперечити можливість вивозу хліба з поселень Лісостепу. Наслідком цього став висновок, що експорт хліба з Ольвії, Херсонеса та полісів Подністров'я міг здійснюватись лише за рахунок власного виробництва. У багатьох роботах саме зернове господарство розглядається як головна експортно-орієнтована галузь північнопонтійських держав. Одначе, чи в усіх античних державах Надчорномор'я структура цього виробництва була подібною, і чи всюди існували експортні можливості? Для відповіді на ці питання слід розглянути розвиток зернового господарства в усіх освоєних греками регіонах Надчорномор'я.

Нижнє Подністров'я. Ґрунтові умови для вирощування зернових у Нижньому Подністров'ї в цілому були сприятливими⁷. Більшість дослідників вважають зернове господарство основою експортного потенціалу місцевих полісів³. Необхідним, але не достатнім підтвердженням цієї тези має бути переважання серед археоботанічних знахідок зернівок м'якої пшениці. Між тим, за кількістю відбитків на кераміці майже на всіх поселеннях на першому місці знаходиться просо⁴. Всі інші культури значно поступаються йому як за загальною кількістю знахідок, так і за кількістю поселень, де вони були зроблені.

Переважає проса можна пояснити його використанням як підсіпки при виготовленні кераміки, зокрема у ритуальних цілях⁵. На це особливу увагу звертав І.В. Бруяко, стверджуючи, що, наприклад, у Ніконії знахідки обвуглених зернівок м'якої пшениці та інших культур переважають над знахідками проса⁶. Однак, розглядаючи всі знахідки обвуглених зернівок з поселень Нижнього Подністров'я, не важко помітити, що і за масовими знахідками обвуглених зернівок м'яка пшениця аж ніяк не переважає: у Ніконії знайдено обвуглені зернівки м'якої пшениці, двозернянки, ячменю та проса, у Південному – лише проса, у Надлиманському III – лише могару. Тобто, з трьох пам'яток, де виявлені подібні знахідки, м'яка пшениця у значній кількості зустрічається лише на одній, та й там не переважає над іншими зерновими. На інших поселеннях відомі лише знахідки просовидних хлібів.

Таким чином, наявні на сьогодні археоботанічні матеріали однозначно свідчать проти переважання м'якої пшениці у видовому складі зернових культур Нижнього Подністров'я. Можна констатувати домінуючу роль у цьому складі фуражних зернових – проса, могару та двозернянки. До останніх можна віднести і ячмінь, який, безумовно, виконував також і роль “другого хліба”. В цілому це говорить проти припущень про розвиток товарного зернового господарства у Нижньому Подністров'ї і дає підстави припускати його зернофуражну спрямованість.

Нижнє Побужжя. Ґрунтові умови для вирощування зернових у Нижньому Побужжі, зважаючи на нижчу родючість місцевих ґрунтів, були

гіршими, аніж у Нижньому Подністров'ї.

Розглядаючи археоботанічні матеріали з поселень ольвійської хори, не можна не помітити великих відмінностей у співвідношенні між головними видами зернових на різних поселеннях: майже з кожного поселення одержано набір, який не має подібностей до усіх інших⁷. Співвідношення між хлібними та фуражними культурами, очевидно, визначалось спрямованістю сільського господарства поселення, переважанням у ньому тваринницького або рослинницького компонентів. Найбільш виразно фуражне спрямування мало зернове господарство архаїчного поселення Козирка 9. Це можна пояснити тим, що в цей період воно було центром тваринницького району, де, крім стаціонарного поселення Козирка 9, нараховувалось ще вісім сезонних чабанських стоянок⁸. Таке припущення підтверджується матеріалами з двох інших центрів тваринницьких районів – Аджиголу 1 та Великої Чорноморки 1, де знахідки зернових обмежуються виключно зернофуражними культурами: просом та ячменем відповідно.

На розташованому південніше за Козирку 9 поселенні Чортувате 7, де не існувало великого тваринницького району, співвідношення зернових культур було зовсім іншим. Майже 40 % складають голозерні пшениці, майже стільки ж ячмінь, тоді як просо – менше п'ятої частини. Очевидно, місцеве господарство мало комплексний характер, з певним переважанням землеробської складової.

Після припинення існування тваринницького району навколо Козирки в період класики-еллінізму у місцевому зерновому господарстві (поселення Козирка 12) домінуючу роль почало відігравати вирощування зернового хліба.

При цьому варто підкреслити, що поширювати подібні висновки на все сільське господарство ольвійської хори є неправомірним. Це наочно демонструється матеріалами архаїчного поселення Бейкуш. Вони показують ще більше, аніж на Козирці 12, переважання м'якої пшениці – до 90 % усіх знахідок. Цілком можливо, що це пояснювалось і позаекономічними факторами, адже на поселенні розташовувалось святилище Ахілла⁹.

Цілком логічним виглядає припущення про товарний характер зернового господарства поселення Козирка 12. Проте, одразу ж виникає запитання, чи йшло вироблене зерно на внутрішній ринок, головним чином до Ольвії, чи якась його частина потрапляла на експорт?

У цьому контексті цікавим є склад знахідок з Нижнього міста Ольвії, які в цілому мають відображати співвідношення у споживанні зернових різних видів міськими мешканцями. Попри очікування, м'яка пшениця не тільки не має повної переваги серед знахідок, а й дещо поступається ячменю, а така в основному зернофуражна культура, як просо відіграє другорядну роль. Враховуючи співвідношення між ячменем та пшеницею у споживанні ольвійських мешканців, пояснити монокультурність зернового господарства

Козирки чи Бейкуша виключно потребами внутрішнього ринку є проблематичним.

Навіть ті фрагментарні матеріали, які на сьогодні є у нашому розпорядженні, вказують на великі відмінності у зерновому господарстві поселень ольвійської хори різних районів та різних періодів. Природні ресурси більшості районів ольвійської хори дозволяли вести як рослинницьке, так і тваринницьке господарство. Реальне співвідношення між цими компонентами можна буде встановити лише після одержання нових, повніших археоботанічних матеріалів.

Західний Крим. Як можна заключити з аналізу ґрунтового покриву, де переважали кам'янисті та малоплодючі ґрунти, умови для вирощування більшості зернових культур у Західному Криму були посередніми. Відповідно, для самозабезпечення місцеві мешканці мали розвивати спеціалізоване саме на хлібних злаках зернове господарство.

Археоботанічні дані з поселень хори Херсонесу IV–III ст. до н.е. підтверджують цю тезу¹⁰. Абсолютна більшість знахідок демонструє повне переважання хлібних злаків: м'якої пшениці та жита. Повної ясності відносно вирощування останньої культури у Херсонеському полісі немає. Традиційно вважається, що на території України культурне жито з'являється у I тис. н.е.¹¹ За морфологічними ознаками жито з хори Херсонеса відноситься не до культурного, а до бур'янового¹². Однак надзвичайно високий відсоток жита у знахідках з Маслин та Панського 1 дозволив З.В. Янушевич обґрунтовано припускати, що на цих поселеннях відбувався процес його виходу у чисту культуру¹³. Примітно, що ці знахідки походять з узбережжя Тарханкуту, де ґрунтові умови в цілому гірші, аніж у районі Євпаторії, на поселеннях якого повністю переважає м'яка пшениця. Можливо, вихід жита у культуру в першому районі пов'язаний якраз зі складними ґрунтовими умовами, до яких менш вибагливе, порівняно з м'якою пшеницею, жито було краще пристосованим.

Виразна спеціалізація зернового господарства Херсонеської держави на вирощуванні хлібних злаків не підлягає сумніву. Однак, навряд чи варто пояснювати специфіку археоботанічного комплексу хори Херсонесу вищою, порівняно з Ольвією чи Тірою, агротехнікою¹⁴. Скоріш за все, це мало бути викликано невисокою родючістю та щепенуватістю ґрунтів Західного Криму. Це змушує автора приєднатись до думок тих дослідників, які вбачають у вимозі звозити весь хліб з рівнини до Херсонесу з присяги херсонеситів [IOSPE I². 401] прагнення забезпечити місто хлібом, а не свідчення монополізації зовнішньої торгівлі.

Керченсько-Таманський регіон. Традиційно саме вирощування зернових вважається основою сільського господарства усієї території Боспору¹⁵. Так, наприклад, сліди розмежування у районі південного узбережжя Керченського півострова, на думку вчених, однозначно свідчать саме про суцільну запашку цих земель під зернові¹⁶. Між тим, землі цього

району – це солонці та засолені чорноземи, і подібне їх використання виглядає вкрай сумнівним.

Виходячи зі структури ґрунтового покриву, очевидно, що на європейській частині Боспору значну роль зернове господарство могло відігравати лише у районах північно-східної частини Керченського півострова та у Керченському Приазов'ї, що підтверджується результатами археоботанічних досліджень. Серед зернових культур, які вирощувались на поселеннях цих районів, переважає м'яка пшениця¹⁷, на другому місці – ячмінь, який іноді міг і переважати¹⁸. Інші зернові культури відігравали незначну роль. Відповідно, з великою ймовірністю можна припускати, що у згаданих районах зернове господарство було бікультурним. Однак про реальне співвідношення цих двох культур можна буде говорити лише після аналізу археоботанічного матеріалу з інших поселень цих районів. Зараз же можна однозначно стверджувати лише відсутність монокультурного вирощування м'якої пшениці і у районі Пантікапею, і на поселеннях Приазов'я, що виразно свідчить проти можливості експорту пшениці з території Керченського півострова. Останнє підтверджується і тим фактом, що в інших районах півострова розташовувались ґрунти значно нижчої якості, і роль зернового господарства у рослинництві тамтешніх греків могла бути тільки нижчою.

Умови для вирощування зернових на Таманському півострові є кращими, аніж на Керченському. Втім, це зовсім не означає, що вирощування зернових було основою місцевого сільського господарства. Проти такого припущення говорять і археоботанічні знахідки з Фанагорії, і остеологічні з поселення Волна 1, які вказують на велику питому вагу скотарства у місцевому господарстві¹⁹. Що стосується структури зернового господарства, то визначити її через вкрай обмежену кількість археоботанічної інформації наразі є неможливим, тим більше, що наявні матеріали вказують на великі розбіжності у структурі зернового господарства поселень Таманського півострова у часі та просторі. Так, в добу архаїки в Гермонасі у знахідках повністю переважав ячмінь²⁰. У добу класики-еллінізму у знахідках з поселень хори Гермонаси (Артющенко 2) та Фанагорії (Вищестеблівська 1) переважає м'яка пшениця²¹. Однак, співвідношення видів зернових на обох поселеннях відрізнялось: на першому, вирощували також ячмінь та просо, а на другому – лише останнє. Тому поки що про переважання м'якої пшениці у посівах зернових Керченсько-Таманського регіону можна говорити лише попередньо.

Завершуючи короткий огляд регіональних систем зернового господарства, слід наголосити, що за наявних археоботанічних даних, впадають в око значні відмінності в наборі зернових культур, що вирощувались в різних античних державах. Очевидно, це було викликано як різницею в природних ресурсах, так і загальною структурою їх економіки: співвідношенням у ній рослинницької та тваринницької складових. У полісах Нижнього Подністров'я, в Ольвії та на Тамані, де було розвиненим

тваринництво, зернове господарство мало розвинутішу фуражну складову, аніж у Херсонесі чи на Керченському півострові, де переважало вирощування хлібних злаків.

¹ Див. історіографію питання: Щеглов А.Н. Северопонтийская торговля хлебом во второй половине VII–V вв. до н.э.: письменные источники и археология // Причерноморье в VII–V вв. до н.э. – Тбилиси, 1990. – С.99-121.

² Детальніше див.: Одрін О.В. Природні ресурси та торгівельно-економічний потенціал античних держав Північного Причорномор'я (Частина 1. Нижнє Подністров'я та Нижнє Побужжя). – К., 2005.

³ Самойлова Т.Л. Тира в VI–I вв. до н.э. – К., 1988. – С. 42; Карышковский П.О., Клейман И.Б. Древний город Тира. – К., 1985 – С. 43; Бруяко И.В. Очерки экономической истории Северо-западного Причерноморья в 7-3 вв. до Р.Х. – Волжск, 1999. – С. 85 та ін.

⁴ Бруяко И.В. Указ. соч. – С. 152-153.

⁵ Янушевич З.В. Культурные растения Северного Причерноморья. – Кишинев, 1986. – С. 33.

⁶ Бруяко И.В. Указ. соч. – С. 60.

⁷ Див.: Пашкевич Г.А. Палеозтноботанические находки на территории Украины. Памятники I тыс. до н.э. – II тыс.н.э. Каталог I. – К., 1991. – С. 14-17; Pashkevich G.A. Archaeobotanical studies on the northern coast of the Black Sea // Eurasia Antiqua. – Band 7. – 2001 – P. 511-567.

⁸ Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Отрешко В.М. Античные поселения Нижнего Побужья. Археологическая карта. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 29-30.

⁹ Буйских С.Б. К началам сакральной истории Ольвийского полиса // Боспорский феномен: проблемы хронологии и датировки памятников. Ч 2. – СПб., 2004. – С. 85.

¹⁰ Янушевич З.В. Указ. соч.; Пашкевич Г.А. Указ. соч.

¹¹ Пашкевич Г.А. Культурные растения Украины от неолита до средневековья. Автореф. Дис... д.б.н. – К., 1992. – С. 32.

¹² Янушевич З.В. Указ. соч. – С. 54; Янушевич З.В. Культурные растения юго-запада СССР по палеоботаническим исследованиям. – Кишинев, 1976. – С. 136-137.

¹³ Янушевич З.В. Культурные растения юго-запада СССР – С. 137.

¹⁴ Бруяко И.В. Указ. соч. – С. 66.

¹⁵ Див., напр.: Крижицкий С.Д., Щеглов О.М. Про зерновий потенціал античних держав Північного Причорномор'я // Археологія. – 1991 – №1. – С. 54-61.

¹⁶ Смекалова Т.Н., Масленников А.А., Смекалов С.Л. Ортогональные системы размежевания земель европейского Боспора и природно-демографические факторы // Боспорский феномен. Проблема соотношения письменных и археологических источников. – СПб., 2005. – С. 95.

¹⁷ Лебедева Е.Ю. Палеоботанические исследования на античных памятниках Восточного Крыма // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья. – К., 1991. – С. 167; Pashkevich G.A. Op. cit. – P. 553-554, Table 5.

¹⁸ Саме так, наскільки це можна зрозуміти з доволі нечіткого твердження Є.Ю. Лебедевої (Указ. соч. – С.168), було на поселенні Крутий Берег у Приазов'ї.

¹⁹ Завойкин А.А. Фанагория во второй половине V – начале IV вв. до н. э. – М., 2004. – С. 52; Каспаров А.К. Скотоводческое хозяйство поселения Волна 1 // Таманская старина. – Вып. 3. – СПб., 2002. – С. 153-162.

²⁰ Зеест И.Б. Архаические слои Гермонысы // КСИА. – №83. – 1965. – С. 54.

²¹ Пашкевич Г.А. К проблеме изучения земледелия Северного Причерноморья в античную эпоху // Боспорский феномен: Погребальные памятники и святилища. Т.2. – СПб., 2002. – С. 309.

*А.С. Островерхов (Одесса, Украина),
О.С. Андреева (Ильичевск, Украина)*

АБРАСАКС В ПОЗДНЕАНТИЧНОЙ ГЛИПТИКЕ СЕВЕРНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ

Характерной чертой позднеантичного времени является религиозный синкретизм, основным предназначением которого был поиск универсальных монотеистических культов. Исследуемый период характеризуется также резким увеличением роли магии в идеологии, верой в сверхъестественные силы. Подобные процессы активно происходили и в Северном Причерноморье¹.

О проникновении таких инноваций на северные берега Черного моря свидетельствуют находки «магических» гемм и перстней. Особенно интересными являются произведения глиптики с изображением Абрасакса. Чаще всего он изображался в виде змееногого демона с головой петуха, со щитом Марса и плетью Гелиоса. Встречаются геммы и перстни, где надпись Ἀβρασάξ сопровождает изображения Гелиоса, Селены, Зевса-Сераписа, Гекаты, Осириса, Исиды, Ра, Гарпократа, Анубиса и прочих божеств греко-египетского, еврейского и иранского пантеонов. Подобные произведения глиптики находят в различных концах позднеантичной ойкумены, особенно на Ближнем Востоке и в Египте.² Известно несколько десятков гемм и перстней **северопонтийского происхождения**, где в буквенном или изобразительном виде фигурирует Абрасакс. Приведем описание нескольких наиболее показательных образцов.

1) Тира. Инталия из зеленой яшмы (Рис. 1). На наружной стороне изображено змееного существо в панцире с головой петуха, со щитом Марса в левой руке и плетью Гелиоса в правой. На щите надпись I||AW (Яхве). На тыльной стороне надпись АВΡΑΣΑΞ. III в.³

2) Херсонес. Железный перстень с геммой из яшмы. Найдена в 1907 г. в склепе 2158 вместе с материалом III–IV вв. Изображение аналогичное предыдущему⁴.

3) Херсонес. Уплощенная инталия из железняка, овальной в плане формы. На наружной стороне изображено существо аналогичное предыдущим. На щите надпись IAW. На обратной стороне надпись ΣΤΟΜΑΧΟΥ («для желудка»), три магических значка в виде молний (Рис. 2, 1). III в.⁵